

ВИБОРЧІ ПРОЦЕДУРИ ЯК СКЛАДОВА ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

**Ільницький Михайло Степанович - кандидат юридичних наук, здобувач
Харківського національного університету внутрішніх справ**

В статті на основі аналізу аргументовано, що використання інформаційних технологій на прикладі таких виборчих процедур як голосування і підрахунок, і встановлення результатів виборів вказує на ряд позитивних рис для виборчого процесу. Це, зокрема, збільшення частоти виборців, які бажають брати участь у голосуванні, забезпечення можливостей голосування для людей з обмеженими можливостями, точний підрахунок результатів голосування, зменшення зловживань у час вказаного процесу, зменшення часу на підрахунок голосів, економія коштів і інші. К проблемам їх впровадження для України належить передусім фінансове забезпечення, крім того, залишається частка виборців, які не будуть довіряти такій системі голосування, і тих, які не будуть готові її використати. Тому застосування інформаційних технологій слід здійснювати поступово, підготувавши для цього відповідне фінансове, технічне, правове, соціальне підґрунтя. В вказаному дослідженні акцентується увага на тих виборчих процедурах, удосконалення механізму здійснення яких є вимогою часу, і Україна, як держава з високим науково-технічним потенціалом, повинна її здійснювати.

Ключові слова: виборчі процедури, виборці, голосування, інформаційні технології, виборчі списки, реєстрація, виборчий ділянка.

În articol se demonstrează, argumentat, pe bază de analiză, că utilizarea tehnologiei informaționale, de exemplu în domeniul a așa proceduri electorale ca votarea, numărarea și stabilirea rezultateloralegerilor, indică că un număr de caracteristici pozitive pentru procesul electoral. Și anume creșterea alegătorilor care doresc să voteze, asigurarea posibilității de vot pentru persoanele cu dizabilități, calcularea exactă a rezultatelor scrutinului, reducerea abuzurilor în timpul procesului numit, reducerea timpului pentru numărareavoturilor, economia resurselor financiare și altele. Ca și probleme în punerea în aplicare a acestor tehnologii în Ucraina sunt considerate în primul rând asigurarea finanțării, faptul că va rămâne un procent de alegători ce nu va avea încredere într-un astfel de sistem de vot și vor fi și cei care nu vor fi gata să folosească această metodă de vot. Prin urmare, utilizarea tehnologiilor informaționale ar trebui să se realizeze treptat, pregătindu-se pentru aceasta o bază financiară, tehnică, juridică și socială adecvată. Acest studiu se concentrează pe acele proceduri electorale, pentru care îmbunătățirea mecanismului de implementare este o cerință a timpului, iar Ucraina, ca stat cu un potențial științifico-tehnic ridicat, ar trebui să o pună în aplicare.

Cuvinte cheie: proceduri electorale, alegători, votarea, tehnologii informaționale, liste electorale, înregistrare, secție de votare.

In the article, on the basis of analysis, it is argued that the use of information technologies on the example of such electoral procedures as voting and counting and establishing election results indicates a number of positive features for the electoral process. This is, in particular, an increase in the number of voters who want to vote, providing voting opportunities for people with disabilities, accurate counting of voting results, reducing abuses during the specified process, reducing the time for counting votes, saving money and others. To the problems of their implementation for Ukraine is primarily financial security, in addition, remain a percentage of voters, will not trust such a voting system, and those who will not be ready to use it. Therefore, the use of information technology should be carried out gradually, having prepared for this the appropriate financial, technical, legal, social basis. This study focuses on those electoral procedures, the improvement of the mechanism of implementation of which is a requirement of the time, and Ukraine, as a state with high scientific and technical potential, should implement it.

Key words: electoral procedures, voters, voting, information technologies, electoral lists, registration, polling station.

Вступ. У виборчій діяльності виділяють конкретні елементи або етапи, які ще називають процедурами. Традиційно виборчі процедури визначають як заходи держави з організації і проведення виборів. Зокрема, такі як: призначення виборів та встановлення дати проведення; визначення виборчих округів і виборчих дільниць; формування органів, що проводять вибори; реєстрація виборців; висування та реєстрація кандидатів; передвиборна агітація; голосування; підрахунок голосів; оприлюднення результатів голосування; проведення, за необхідності, повторного голосування чи повторних виборів.

Мета і ціль статті полягає у необхідності детальної нормативної регламентації виборчих процедур, що особливо важливо у суспільствах, які знаходяться на шляху до сталої демократії, зазнають вагомої перебудови політико-правових інститутів. Такий шлях проходить і Україна, тому детального аналізу потребує як вітчизняне законодавство у розрізі правової регламентації виборчих процедур, так і їх зміст з позицій теорії держави і права.

Наукова розробленість теми статті в певній мірі розкривається в наукових працях О. Стельмаха, О. Скаун, М. Афанасьєвої, В. Погорілко, В. Чижевського, В. Колісника, П. Любченко, С. Фоміна, інших науковців, але напередодні виборів у 2019 році виникає потреба додаткового аналізу виборчих процедур, як складової виборчого процесу.

У вітчизняному законодавстві поняття «виборча процедура» не закріплене, хоча широко вживається як у практиці, так і в теорії права. З погляду теорії права, це організаційно-правові заходи держави з організації та проведення виборів.

Від виборчих процедур варто відмежовувати поняття «виборча кампанія», оскільки воно передбачає дії безпосередніх учасників виборів: висування кандидатів, розробку передвиборчих програм, проведення агітації тощо. Виборчі процедури регламентують і регулюють виборчу кампанію, крім того, вони довгий час можуть бути незмінними. За одних і тих же виборчих процедур може відбутися декілька виборчих кампаній.

В українському законодавстві використується поняття «етапи виборчого процесу». Так, п. 5 ст.11 Закону України «Про вибори народних депутатів України» визначено такі етапи виборчого процесу: висування кандидатів у депутати; утворення виборчих комісій (крім Центральної виборчої комісії); реєстрація кандидатів у депутати; проведення передвиборної агітації; утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі; складання списків виборців, їх перевірка та уточнення; голосування; підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування; встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення; припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій [1]. Крім того, у визначених законом випадках виборчий процес включає також такі етапи, як повторне голосування; підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків повторного голосування.

Такі ж етапи передбачено і п. 1. ст. 11 Закону України «Про вибори Президента України» [2] та простежуються у Законі України «Про місцеві вибори» [3].

В. Погорілко, досліджуючи співвідношення понять «виборчий процес» і «виборча процедура», відзначив, що виборчий процес протиставляється виборчій процедурі, оскільки процес гарантує і забезпечує захист виборчих правовідносин, а процедура встановлює порядок організації і проведення виборів. Виборчий процес існує як система правовідносин, що забезпечують динаміку виборчих кампаній. Тобто процедура і процес пов'язані із підготовкою і проведенням виборів, хоча й виконують різні функції в механізмі правового регулювання виборчих кампаній. Тобто це два паралельно існуючі поняття, що не виключають одне одного, а скоріше доповнюють, і виборчі процедури слід розглядати як частини виборчого процесу. Виборчий процес – більш широке поняття, ніж виборча процедура, поряд з процедурою включає діяльність, направлену на реалізацію приписів виборчого законодавства і легітимність цієї діяльності [4, с. 2].

Виборчий процес реалізується через проведення низки виборчих процедур: складан-

ня списків виборців, утворення виборчих комісій, висування і реєстрація кандидатів, проведення передвиборчої агітації, голосування, підрахунок голосів та встановлення результатів виборів, реєстрація обраних депутатів (чи інавгурація Президента), також називаються етапами виборчого процесу, що включають у себе комплекс виборчих дій, направлених на досягнення певної мети в масштабах однієї процедури або етапу організації та проведення виборів [4, с. 2].

Першочерговою із виборчих процедур є складання списків виборців. Наявність повних даних про кількісний та персональний склад виборців – це вагома передумова до проведення чесних виборів. Вказана процедура забезпечує реалізацію таких конституційних принципів виборчого права як загальність та рівність. Разом з тим аналіз проведення виборчих кампаній періоду незалежності України свідчить, що проблема списків виборців залишалася актуальною в ході проведення всіх видів виборів.

Так, кожного разу під час виборів в Україні поставала проблема якості виборчих списків, які під час кожних нових виборів формувались на базі даних, що були взяті із списків попереднього виборчого процесу. Відповідно, неточності лише накопичувались, щоразу погіршуючи їх якість. Такій ситуації сприяли як об'єктивні (недосконалість виборчого законодавства, недосконалість системи реєстрації громадян за місцем проживання чи перебування) та суб'єктивні причини (застосування адміністративного ресурсу при складанні списків, маніпуляції з відомостями, людська небалість, технічні помилки).

Тому не випадково, що проблема якості списків виборців обговорювалась перш за все практиками, членами виборчих комісій, такими, як: Г. Старовойтова, Ж. Усенко-Чорна, М. Мельник, В. Ковальчук, Н. Озимчук, Є. Побережний та ін.

М. Афанасьєва вважає, що першою системою спробою вирішити питання списків була реєстрація виборців при підготовці до виборів народних депутатів України 2006 року. Для складання загальнодержавної бази даних виборців було створено 716 місце-

вих робочих груп з обліку виборців у складі представників органів влади. Створення загальної бази даних виборців передбачалося шляхом злиття місцевих баз даних, наданих паспортними столами Міністерства внутрішніх справ, місцевими органами управління та іншими установами [5, с. 324].

Вирішення вказаної проблеми було здійснено на законодавчому рівні, коли 22 лютого 2007 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Державний реєстр виборців» № 698-V, який визначив правові та організаційні засади створення та ведення єдиного Державного реєстру виборців в Україні [6]. Крім того, правові процедури формування виборчих списків знайшли відображення у Законі України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [7], іншому виборчому законодавстві.

У подальшому до базового закону було внесено низку змін, крім того, законодавчі положення деталізувались у низці підзаконних нормативно-правових актів, які регламентували процес складання та уточнення списків напередодні тих чи інших виборів. Це, перш за все, – постанови Центральної виборчої комісії, зокрема, постанова ЦВК № 12 від 24 січня 2012 року «Про форми іменних запрошень на вибори народних депутатів України 28 жовтня 2012 року», постанова ЦВК № 19 від 26 січня 2012 року «Про форми списків виборців на виборчих дільницях та інших виборчих документів для підготовки та проведення голосування з виборів народних депутатів України», постанова ЦВК № 38 від 29 лютого 2012 року «Про порядок складання попередніх списків виборців для звичайних виборчих дільниць для підготовки та проведення голосування з виборів народних депутатів України» [8, с. 33].

Виборче праворегулювання досить динамічно відреагувало на ситуацію 2014 року, пов'язану з позачерговими виборами Президента України в частині складання та уточнення списків виборців, прийнявши реагувати на зміни суспільно Порядок складання та уточнення списків виборців для підготовки та проведення позачергових виборів Президента України, місцевих виборів 25 травня

2014 року (додаток 1 до постанови Центральної виборчої комісії від 23 квітня 2014 року-№ 344) постановою Центральної виборчої комісії «Про забезпечення тимчасової зміни місця голосування виборця без зміни його виборчої адреси» (у редакції постанови від 15 травня 2014 року № 589) та іншими актами.

Але, як свідчать зафіксовані факти порушень виборчих процедур на позачергових виборах Президента України, організаційно-правові заходи, нормативно-правове регулювання, що забезпечують якість списків виборців, потребують удосконалення. Так, Комітетом виборців України (далі КВУ) відзначалося, що якість списків виборців 2014 року значно зросла у порівнянні із попередніми виборчими кампаніями. Однак КВУ фіксувала випадки кратного включення виборців до списків виборців, включення до списків осіб, які не мали права голосу на виборах, померли тощо [8].

Як спостерігачі на виборах, так і в подальшому науковці, вказували й на труднощі зі зміною місця голосування без зміни виборчої адреси. Це було зумовлено недосконалою організацією роботи окремих органів ведення Державного реєстру виборців, недостатньою інформаційно-роз'яснювальною роботою тощо. Як наслідок, КВУ фіксувала значні черги до приміщень органів ведення Державного реєстру виборців, особливо – в останній день проведення зміни місця голосування без зміни виборчої адреси (19 травня 2014 р.).

Крім того, в окремих регіонах питання про можливість зміни місця голосування без зміни виборчої адреси вирішувалось посадовими особами органів ведення Державного реєстру виборців (ДРВ) на власний розсуд. Спостерігачами КВУ фіксувалися випадки, коли представники органів ведення не вважали подані документи як обґрунтування необхідності зміни місця голосування достатніми і вимагали подання додаткових документів, або додаткового засвідчення поданих документів. Також непоодинокими були випадки, коли в органах ведення ДРВ були відсутні належні умови для підготовки заяв про зміну місця голосування або включення до ДРВ чи зміну даних у ДРВ [9].

Труднощі у складанні списків виборців були також зумовлені недоліками Закону України «Про Державний реєстр виборців», зокрема у частині визначення поняття виборчої адреси та інших положень. З огляду на це КВУ рекомендовано внести зміни до вказаного Закону в редакції, яка існувала до 21 вересня 2010 р. [9].

Зауваження щодо формування списків виборців були висловлені і в підсумковому звіті місії ОБСЄ, зокрема щодо змін у виборчому законодавстві з метою продовження строку ознайомлення виборців зі списками виборців та подання заяви для внесення необхідних змін [10]. Оскільки у чинному на той час законодавстві зазначалось, що органи ведення Реєстру повинні передати попередні списки виборців та запрошення відповідним ДВК не пізніше ніж за 8 днів до дня голосування, тобто незадовго до дня голосування період передачі списків був скорочений удвічі. Таке скорочення строків для ознайомлення виборців зі списками виборців негативно вплинуло на якість підготовки виборчого процесу. У зв'язку з цим пропозиція міжнародних експертів щодо необхідності внесення змін у виборче законодавство є досить слушною.

В «Узагальненні практики вирішення адміністративними судами спорів про зміну виборчої адреси...» також вказувалося на слушність пропозиції місії ОБСЄ щодо запровадження списків виборців, які можна буде завантажити та роздрукувати, для політичних партій, кандидатів та громадянського суспільства, щоб можна було дієво перевіряти списки виборців, підвищуючи таким чином прозорість процесу [11].

Досить важливими виборчими процедурами є проведення голосування та встановлення його результатів. Це ті риси, що визначають особливості та тип виборчої системи. У теорії держави і права розрізняють способи та форми голосування на виборах, хоча єдиного підходу до розуміння їх сутності немає. Голосування на виборах як юридично правомірна дія, може бути реалізоване у різні способи. Спосіб розуміється як безпосередній механізм виявлення власної політичної волі виборців. Ними можуть бути:

заповнення виборчого бюлетеня; використання виборчої машини; голосування через Інтернет; інші способи, що рідко використовуються (підняття руки). Спосіб голосування визначається державою з урахуванням рівня науково-технічного прогресу, рівня технічно-експлуатаційної обізнаності населення та рівня політичного розвитку держави. Форми голосування розглядають як безпосередні умови доступу до процедури голосування, які існують у межах певних способів голосування. Ними є дострокове голосування; особисте голосування за місцем виборчої адреси; голосування за дорученням; заочне голосування; голосування поштою; голосування за місцем перебування виборця; голосування в мобільному виборчому пункті; голосування за кордоном тощо.

Розгляд способів голосування та їх правового забезпечення є актуальним для України ще й тому, що в сучасний період розвитку інформаційних технологій наша держава, на відміну від розвинених демократій, значно відстає від їх використання як із технічної точки зору, так і правового супроводження вказаного процесу.

Вчені, зокрема В. Колісник, П. Любченко та інші, аналізуючи процедуру проведення голосування, вказують на її надмірну технологічність та ускладненість. Так, досить ускладненою є процедура видачі бюлетенів виборцям. Відповідно до ч. 3 ст. 85 Закону України «Про вибори народних депутатів України» при проведенні голосування на виборчій дільниці можливість проголосувати виборцю мають надавати обов'язково два члени дільничної виборчої комісії, що має сприяти їх взаємному контролю, недопущенню помилок та зловживань. Виборець при цьому зобов'язаний тричі розписатися за отримання бюлетеня: у списку виборців та на визначених місцях на контрольних талонах виборчих бюлетенів, а один із членів комісії має здійснити шість записів. Такі ж складна процедура передбачена і під час здійснення голосування на інших виборах [12, с. 93].

Її проведення має не допустити зловживання під час голосування та використання фальшивих бюлетенів. Якщо виникають сум-

ніви, виявити такі порушення можливо, порівнявши усі бюлетені, підписи та переконавшись, що члени комісії підписувалися власноручно тощо. Але, як свідчить практика, ні виборчі комісії, ні суди не приймають рішення щодо проведення таких перевірок. А отже, практичне значення таких попереджувальних заходів фактично мінімальне. І навпаки, через неуважність чи помилку члена виборчої комісії результат волевиявлення громадянина може бути не врахований. Поширеність такого явища на окремих виборчих дільницях давала підстави експертам та спостерігачам сумніватися у випадковості таких помилок, а інколи була схожа на специфічну брудну виборчу технологію.

Голосування традиційно здійснюється за допомогою виборчих бюлетенів. Як свідчить практика, саме виборчий бюлетень досить часто використовується для різноманітних протиправних маніпуляцій. Законодавець постійно намагається детально врегулювати процес їх виготовлення, збереження, передачі, але ефективність такого правового регулювання залишається недосконалою.

Перспективною формою виборів може стати використання електронного голосування. Його введення означатиме наближення інформаційної технології безпосередньо до виборця. Мова йде не лише про електронну подачу голосу, а й електронну ідентифікацію виборця, інші процедури. Голосування може здійснюватися у таких формах: голосування за допомогою комп'ютера, подача голосів у такий спосіб на виборчій дільниці, дистанційне голосування за допомогою мережі Інтернет тощо.

Як відзначають дослідники, політичні наслідки використання всесвітньої мережі можуть бути неоднозначними. Так, у виборчому процесі Інтернет дозволяє долати географічні та організаційні перешкоди. Поруч із цим його використання зумовлює виникнення додаткових факторів, що загрожують національній безпеці країни.

Головним ефектом від запровадження цього способу голосування є можливість залучення до голосування більшої кількості електорату. До інших позитивних рис вико-

ристання цієї сучасної форми голосування варто віднести: зручність голосування для виборця; підвищення явки виборців; зменшення витрат на проведення процедури голосування. Разом з тим проблемними залишаються низький рівень забезпечення таємниці голосування; аутентифікація (встановлення особи виборця при реєстрації) і пов'язана з нею проблема надійності ключів доступу до сервера для голосування; зловживання правом з метою впливу на результати голосування; створення фальшивих віртуальних серверів тощо [13, с. 119].

Запровадження електронного голосування в Україні може сприяти підвищенню активності виборців, економії часу, заощадженню коштів, які витрачаються на виготовлення бюлетенів, розв'язанню проблеми голосування людьми з обмеженими можливостями, хворими. Також такий спосіб значно активізував молодь для участі у виборах, оскільки, як свідчить практика, рівень її участі досить низький. І причиною цього є не лише несприйняття виборів чи політичний нігілізм, а елементарне небажання відстоювати черги на виборчих дільницях.

Органи управління виборчим процесом забезпечують голосування виборцям за місцем їх проживання в межах виборчої дільниці, у разі їх неможливості самостійно прибути до виборчої дільниці за станом здоров'я. До цієї категорії осіб належать особи, які перебувають у лікувальних установах. У цілому цей спосіб голосування має дозвільний характер і є виключно організаційною формою сприяння держави участі виборця у голосуванні. При цьому варто відзначити, що організатори виборів та представники громадськості в Україні серйозно нарікають на особливості цієї форми голосування, вказуючи на цей інститут як на один із вагомих засобів фальсифікації результатів голосування.

Вагомою виборчою процедурою є підрахунок голосів та встановлення результатів виборів. На жаль, вітчизняна практика має численні приклади порушень і зловживань у ході вказаного етапу. Хоча процес підрахунку голосів та встановлення підсумків голосування законодавство визначає досить детально,

виписуючи алгоритм дій членів дільничних виборчих комісій та інших суб'єктів, виписано досить жорстко та однозначно.

Однак уникнути можливих зловживань та спроб виправити результати голосування на користь однієї з політичних сил майже ніколи не вдавалося. Так, вітчизняна практика рясніє прикладами, коли голова дільничної виборчої комісії зникав і підсумкове засідання не могло проводитися або коли на підсумкове засідання комісії протягом тривалого часу не з'являлося кілька членів комісій і засідання також не могло проводитися. Не бракує прикладів, коли процес підрахунку голосів проводився із порушеннями норм чинного законодавства, непрозоро та хаотично.

У зарубіжних країнах для вирішення проблем прискорення процесу підрахунку голосів, а також зменшення впливу членів комісій на його результати застосовуються інформаційні технології: механічні машини для голосування, перфорація виборчих бюлетенів, а також системи електронного голосування (оптичного сканування, прямого запису через сенсорний екран, системи прямого запису через кнопочний термінал, дистанційного електронного голосування, інші науково-технічні досягнення). Безперечно, усі ці методи і засоби мають свої переваги та недоліки, але країни постійно намагаються віднайти шляхи вдосконалення технології проведення голосування та підрахунку голосів [13, с.120].

Висновок. Україні варто запозичувати зарубіжний досвід виборчих процедур. Потрібно кардинально змінити систему опрацювання бюлетенів і підрахунку голосів, автоматизувавши її або шляхом створення спеціальних комп'ютеризованих систем для голосування на базі персональних комп'ютерів, або ж шляхом створення напівавтоматизованої системи, коли голосування здійснюватиметься за допомогою виборчих бюлетенів, кожен з яких при опусканні до скриньки буде скануватися, результати оброблятися й узагальнюватися спеціальними комп'ютерними системами.

Література

1. Про вибори народних депутатів України. Закон України від 17.11.2011 № 4061-VI URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061> (дата звернення: 22.03.2017)
2. Про вибори Президента України. Закон від 05.03.1999 № 474-XIV URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/474-14> (дата звернення: 22.03.2017)
3. Про місцеві вибори. Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/595-19> (дата звернення: 22.03.2017)
4. Погорілко В., Чижевський В. Поняття виборчого процесу та його загальна характеристика. *Вісник Запорізького державного університету*. 2003. № 1. С. 1 – 4. URL: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/2751.pdf> (дата звернення: 22.03.2017)
5. Афанасьева М. Конституційно-правове регулювання створення та функціонування Державного реєстру виборців в Україні. URL: <http://apdp.in.ua/v36/64.pdf> (дата звернення: 22.03.2017)
6. Про Державний реєстр виборців. Закон від 22.02.2007 № 698-V. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/698-v> (дата звернення: 22.03.2017)
7. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. Закон України від 11.12.2003 № 1382-IV URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1382-15> (дата звернення: 22.03.2017)
8. Стельмах О. Списки виборців: технологія складання, уточнення внесення змін. URL: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2012_2/visnik_st_11.pdf (дата звернення: 22.03.2017)
9. Фінальний звіт спостереження за позачерговими виборами Президента України 25 травня 2014 року. URL: <http://www.cvu.org.ua/eng/nodes/view/type:news/slug:434> (дата звернення: 22.03.2017)
10. Позачергові вибори Президента 25 травня 2014 року. Остаточний звіт ОБСЄ/БДІПЛ Місія зі спостереження за виборами, Варшава 30 червня 2014 р. URL: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/120961?download=true>. (дата звернення: 22.03.2017)
11. Узагальнення практики вирішення адміністративними судами спорів про зміну виборчої адреси та місця голосування, уточнення списків виборців, які виникли під час позачергових виборів Президента України та виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних і міських голів. URL: vaas.gov.ua/...uzagalnennya-praktiki...sporiv...zminu...9/ (дата звернення: 22.03.2017)
12. Колісник В. Любченко П. Голосування на виборах та встановлення результатів виборів: питання правового регулювання. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76) С. 93 – 102
13. Фоміна С. Способи та форми голосування в зарубіжних країнах. *Збірник наукових праць Харківського педагогічного університету ім. С. Сковороди* Серія «Право». 2014. Вип. 21. № 1. С. 119 – 120